

Analysis of the Components of Social Monotheism from the Point of View of Fariqin Commentators and its Correlation with the Word "Worship"

Mohammad Arab Salehi *

Associate Professor, Department of Logic, Understanding Religion, Institute of Islamic Culture and Thought, Qom, Iran

Farideh Pishvaei

Professor and researcher of Islamic Studies Research Center of Al-Zahra Society, Qom, Iran

Accepted: 28/12/2023

Abstract

1. Introduction

The social reading of monotheism considers this principle to be effective not only in individual life, but also in the structure and social life of man, and with the development of the concept of monotheism and the negation of the sovereignty and domination of all the tyrants, it lays the groundwork for the establishment of sovereignty and divine will in the sense of Tom is human in social and individual life. In this vision, monotheism is considered the axis of all social political doctrines and with the engineering of communities, human institutions, and belief and value systems, all actions, movements, and social activities as well as the structure of social and individual life. Human beings are organized in the direction of the absolute sovereignty of Allah in all affairs. In this research, the question will be answered that the components of social monotheism have been analyzed from the point of view of foreign commentators as well as traditions, especially interpretive traditions. The social understanding

Received: 24/06/2023

eISSN: 2538-2012

ISSN: 2008-9252

* Corresponding Author: Arabsalehi@iict.ac.ir

How to Cite: Arab Salehi, M., Pishvaei, F. (2023). Analysis of the Components of Social Monotheism from the Point of View of Fariqin Commentators and its Correlation with the Word "Worship", *A Research Journal on Qur'anic Knowledge*, 14(54), 1-37.

of monotheism includes two components - acceptance of the oneness and lordship of God and the rejection of worshipping other than God. It is documented by the appearances of many verses of the Qur'an and traditions and documented by the commentators' point of view. According to the Qur'anic culture, one of the examples of worshipping other than God is obedience to Him.

This article is based on the verses of the Qur'an and the social understanding of it and refers to the interpretations, especially the social interpretations of the parties and traditions, as well as following the rational way and relying on the appearances of the verses indicating monotheistic topics in deducing the social approach of monotheism.

2. Literature Review

Since the topic of social monotheism is one of the new approaches to the doctrine of monotheism, few works have been written about it; for example, in the article "Review and critical analysis of Dr. Shariati's view on social monotheism", Dr. Shariati's view on social monotheism is analyzed and criticized. (New Religious Thought, 2019, vol. 59) in the article "The doctrine of social monotheism is a fundamental idea, in the evolution of monotheistic geometry and the spiritual excellence of the monotheists" (New Intellectual Research Journal, 2018, vol. 4, vol. 7) with an explanation of the concept of social life, unique Worship in the totality of social relations and creation and membership in social institutions are counted as two basic components of social monotheism, and further with the conceptual development of religious monotheism, obedience to God's jurisprudential, legal and moral laws, as well as sincerity in action and performing all actions and behaviors for His satisfaction in the social field of life under the concept of social monotheism has been raised. The Qur'anic explanation of the two components of social monotheism has been summarized in the article "Semantic analysis of social monotheism through the explanation of its components in the Qur'an with an emphasis on the thoughts of Ayatollah Khamenei". (2022, No. 8) What can be felt among the conducted research, and which gives a correct and complete understanding of monotheism, is

3 | Analysis of the Components of Social Monotheism ...; Arab Salehi & Pishvaei

the documented analysis of social monotheism and its components from the perspective of foreign commentators and its investigation in hadiths. It is the basis of the basic meaning of worship, which has not been investigated in the existing works and other authors' works.

The review goes under these subheadings.

3. Methodology

This article is fundamental in terms of its purpose, and its method is a library in terms of collecting documents, and in terms of its nature, it is an analysis with an inferential-exploratory approach. In this article, the researchers try to process the data collected from the written sources by relying on the appearances of monotheistic verses and the social understanding of it, traditions (narrative method), and referring to the interpretations of the parties, with the help of thinking and reasoning (rational method), explaining the components of social monotheism in the form of ijtehad and clarifying its relationship with the word obedience.

4. Conclusion

This research showed that the position of legislation in the field of social life and the position of action in this field is in the realm of social monotheism, and as the individual action of man must be in accordance with God's commands, in the field of social life, God must be obeyed. This is achieved based on the analysis of the literal meaning of worship and a wider view of its conceptual framework based on Quranic culture. In this semantic expansion, any absolute and unquestioning obedience and entrusting the direction of life to someone other than God is also considered as an example of polytheism, which is ironically avoided by the Qur'an. This analysis of monotheism gives a new meaning of worship and deity. According to this basis, if a believer believes in God in his heart, but obeys other than God and obeys others in his actions, he is not a true monotheist. It was also clarified that the terms of servitude and polytheism in the verses include obedience and the jurisprudential term of worship is specific to this concept, and special effects are not imposed on the general public. The semantic development of worship and deity results

in the negation of any independent and blind obedience, military, political, legal, cultural, and economic domination.

Keywords: Social Monotheism, Composition, Worship, Obedience, Foreign Commentators, Hadiths.

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و نسبت‌سنجی آن با واژه «عبادت»

محمد عرب صالحی * دانشیار گروه منطق فهم دین، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران

فریده پیشوایی سطح ۴ تفسیر تطبیقی، گروه قرآن و حدیث، پژوهشگاه مطالعات اسلامی جامعه الزهرا(س)، قم، ایران

چکیده

توحید اجتماعی که اصطلاحی نوپدید و از جمله مباحث کلام اجتماعی است، براساس تحقیقات قرآنی انجام شده و با الهام از جمله کلیدی لاله‌الله و بسیاری از آیات توحیدی، دارای دو مؤلفه اصلی نفی عبودیت غیر خدا و اثبات وحدانیت و ربوبیت الهی است که مطابق آیات قرآن هر کدام دارای مؤلفه‌های فرعی هم هستند. نظر به اینکه ابعاد و هویت اجتماعی توحید در انظار نوع متفکران مسلمان به روشنی تبیین نشده، این تحقیق به دنبال پاسخ به این سوال است که مؤلفه‌های توحید اجتماعی چه بازتابی در آراء مفسران داشته و با توجه به دلالت آیات و روایات، عبودیت که معنای پایه‌ای توحید اجتماعی است در فرهنگ قرآنی به چه معناست؟ این تحقیق که با اتکاء بر ظواهر آیات دال بر مباحث توحیدی و رویکرد تحلیلی سامان یافته، نشان می‌دهد با وجود دلالت صریح آیات توحیدمحور بر دو مؤلفه توحید اجتماعی، غالب مفسران همانند نوع متکلمان و فلاسفه، کمتر به بعد نفی توحید پرداخته‌اند و تنها برخی از ایشان به دوسویه بودن حقیقت توحید در قرآن توجه داشته و با تمسک به روایات تفسیری، «عبادت» را «اطاعت» معنا کرده و بر نفی اطاعت مطلق از غیر خداوند که همان بعد اجتماعی توحید است، تأکید داشته‌اند. شاهد صدق این برداشت، شواهد روایی در ترادف اطاعت و عبادت است. خوانش اجتماعی از توحید، عبادت را از انحصار در معنای متبادر فقهی و مناسکی آن خارج ساخته و با معادل گرفتن آن با مفهوم اطاعت و توسعه معنایی عبادت و معبود نفی هرگونه اطاعت استقلالی و کورکورانه، سلطه نظامی، سیاسی، قانونی، فرهنگی و اقتصادی را نتیجه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: توحید اجتماعی، مؤلفه، عبادت، اطاعت، مفسران.

۱. مقدمه

خوانش اجتماعی از توحید که فهمی جامع و اصیل از آن است و ریشه در اندیشه مصلحان اجتماعی و نواندیش همچون امام خمینی، شهید مطهری، شریعتی، آیت‌الله طالقانی، آیت‌الله خامنه‌ای و ... دارد، توحید را علاوه بر زیست فردی، در ساختار و زیست اجتماعی انسان هم نافذ می‌داند و با توسعه در مفهوم توحید و نفی حاکمیت و سلطه تمام طواغیت، زمینه‌ساز استقرار حاکمیت و اراده و خواست الهی به معنای تام در زندگی اجتماعی و فردی بشر است. در این بینش، توحید، محور تمام آموزه‌های سیاسی اجتماعی تلقی می‌گردد و با مهندسی اجتماعات، نهادهای انسانی و نظام‌های اعتقادی و ارزشی، همه کنش‌ها، تحرکات و فعالیت‌های اجتماعی و نیز ساختار زندگی اجتماعی و فردی انسان‌ها در جهت حاکمیت مطلق الله در تمام شئون سامان می‌یابند. این خوانش اجتماعی از توحید زمانی که مستند به تفاسیر و روایات شود، می‌تواند به طور مستقیم و غیر مستقیم نقدی بر دیدگاه سنت‌گرایان باشد که معتقد و ملتزم به دین فردی و شخصی هستند و در امور فردی، سرسختانه به آن عمل کرده و توحید را صرفاً اعتقادی نظری می‌دانند، اما سیاست و اجتماعیات را کاملاً جدای از دین و توحید می‌دانند و از سوی دیگر پاسخ و نقدی بنیانی باشد بر اندیشه بی‌نیازی از عقاید و آموزه‌های اسلامی در زندگی اجتماعی؛ یعنی نقد برخی روشنفکران و سکولارها که دین را یک امر فردی و شخصی دانسته و تعهد یا عدم تعهد به آن را در اختیار شخص انسان می‌دانند و با کنار گذاشتن خدا، تاکیدشان بر سپردن اداره امور جامعه به عقل و دانش بشری است؛ از این رو در این تحقیق به این سؤال پاسخ داده خواهد شد که مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و نیز روایات به ویژه روایات تفسیری چگونه تحلیل شده است؟ و از آنجا که دال مرکزی معنای توحید اجتماعی، کلیدواژه عبادت است، در فرهنگ قرآنی و برپایه روایات، عبادت در نسبت با توحید اجتماعی در چه معنایی به کار رفته است؟ فرضیه‌ای که نگارندگان در این مقاله درصدد اثبات آن هستند، این است که فهم اجتماعی از توحید شامل دو مؤلفه پذیرش وحدانیت و ربوبیت الهی و نفی عبودیت غیر اوست، مستند به ظواهر آیات فراوان قرآن و

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۷

روایات و مستند به دیدگاه مفسران است و براساس فرهنگ قرآنی از مصادیق عبادت غیر خدا، اطاعت از اوست.

این تحقیق از نظر گردآوری مدارک و مستندات، کتابخانه‌ای، و از لحاظ رویکرد تحلیلی است. این مقاله، بر مبنای آیات قرآن و فهم اجتماعی از آن و مراجعه به تفاسیر به ویژه تفاسیر اجتماعی فریقین و روایات و نیز تبعیت از سیره عقلانیه و اتکاء بر ظواهر آیات دال بر مباحث توحیدی در استنتاج رویکرد اجتماعی توحید سامان یافته است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

از آنجا که موضوع توحید اجتماعی از رویکردهای نوپدید به آموزه اعتقادی توحید است، تالیفات معدودی درباره آن نگاشته شده است؛ برای مثال در مقاله «بررسی و تحلیل انتقادی دیدگاه شریعتی در باب توحید اجتماعی» دیدگاه شریعتی در باب توحید اجتماعی تحلیل و نقد شده است (ر.ک؛ اندیشه نوین دینی، ۱۳۹۸: ۵۹) نیز در مقاله «دکترین توحید اجتماعی اندیشه‌ای بنیادین، در تکامل هندسه توحیدی و تعالی معنوی موحدان» (دوفصلنامه پژوهش‌های عقلی نوین، ۱۳۹۸، دوره ۴، ش ۷) با ایضاح مفهومی حیات اجتماعی، یگانه‌پرستی در مجموع ارتباطات اجتماعی و ایجاد و عضویت در نهادهای اجتماعی به عنوان دو مؤلفه اساسی توحید اجتماعی شمارش شده و در ادامه با توسعه مفهومی توحید عبادی، اطاعت از قوانین فقهی حقوقی و اخلاقی خداوند و نیز اخلاص در عمل و انجام تمامی افعال و رفتارها برای رضای او در ساحت اجتماعی از حیات ذیل مفهوم توحید اجتماعی مطرح شده است. همچنین تبیین قرآنی این دو مؤلفه به اجمال در مقاله «تحلیل معنایی توحید اجتماعی از رهگذر تبیین مؤلفه‌های آن در قرآن با تاکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای» به وقوع پیوسته است (ر.ک؛ مطالعات تفسیری و معناشناختی قرآنی مفتاح، ۱۴۰۱: ۸) در برخی مقالات نیز با تمرکز بر معنای عبادت، تحلیلی قرآنی از مفهوم و اقسام آن ارائه شده است.

آنچه در میان پژوهش‌های انجام شده، خلاء آن احساس می‌شود و پرداختن بدان ضروری است، و فهم صحیح و کاملی از توحید به دست می‌دهد، تحلیل مستند توحید

اجتماعی و مولفه‌های آن از منظر مفسران فریقین و نیز بررسی این موضوع در روایات بر مبنای معنای پایه‌ای عبادت است که در آثار موجود و نیز دیگر تالیفات نگارندگان در مورد توحید اجتماعی بدان پرداخته نشده و لذا این مقاله از این حیث دارای نوآوری و بی‌پیشینه است.

۱-۲. روش پژوهش

این تحقیق از حیث هدف، بنیادی، و روش آن از نظر گردآوری داده‌ها و مستندات، کتابخانه‌ای، و رویکرد آن تحلیلی است. در این تحقیق، محققان بر مبنای فیش‌های مکتوب، با اتکاء بر ظهور آیات دال بر توحید اجتماعی و روایات و مراجعه به تفاسیر اجتماعی فریقین، مؤلفه‌های توحید اجتماعی را به صورت اجتهادی استخراج کرده و نسبت آن را با مفهوم عبادت در قرآن روشن می‌سازند.

۲. مفاهیم پژوهش

پیش از ورود به بحث، تبیین مفاهیم کلیدی تحقیق ضروری است.

۱-۲. توحید اجتماعی

توحید اجتماعی محوری‌ترین مسأله کلام اجتماعی است که حاصل رویکرد اجتماعی به توحید و فهم اجتماعی از آن است. در این نگاه، توحید به مثابه یک جهان‌بینی و ایدئولوژی، با رویکردی اجتماعی، فهم شده که علاوه بر داشتن سویه‌های عمیق معرفتی-اعتقادی، منادی نظام اجتماعی نوین است که تنها خدا در آن حاکمیت دارد. این رویکرد هویت و ذات اجتماعی توحید را که تاکنون مغفول بوده، آشکار می‌سازد، لذا هیچ‌کدام از قائلین به توحید اجتماعی منکر توحید اعتقادی و نظری نیستند، ولی آن را تنها بیان‌کننده یک سویه از سویه‌های توحید می‌دانند. در دوره معاصر آیت‌الله خامنه‌ای از جمله متفکران قائل به «توحید اجتماعی» اند که بیشترین توجه را به این موضوع داشته و با نگاه اکتشافی، ابعاد توحید اجتماعی را با تکیه بر آیات قرآن و تاریخ تمدن بشر، تا حدودی روشن

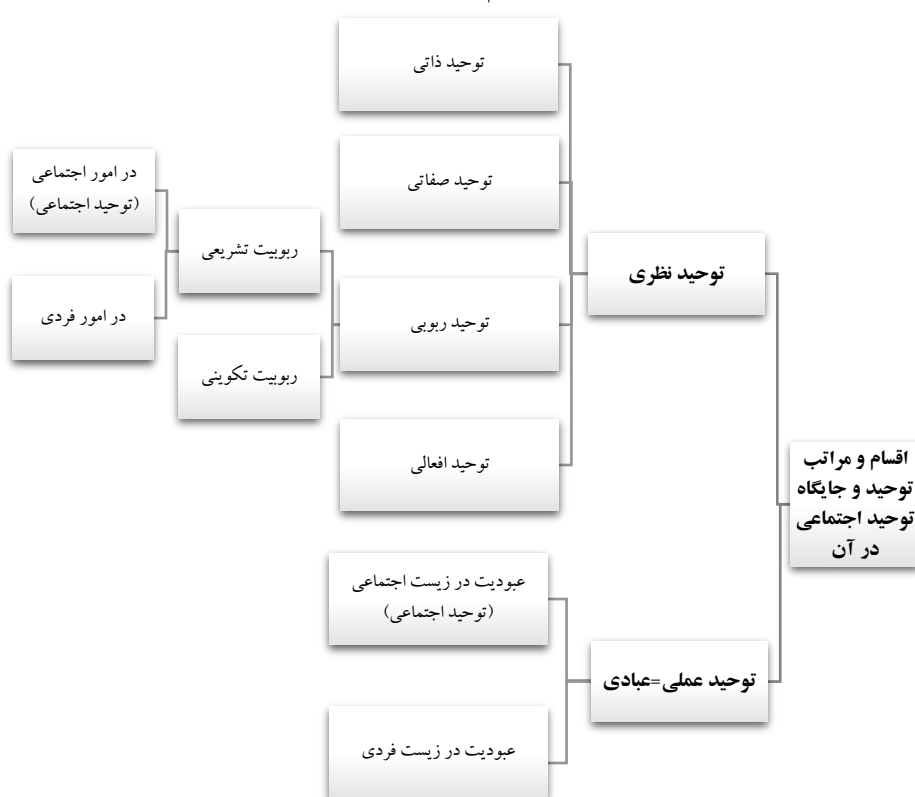
ساخته‌اند.

آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است توحید با معنای درست و صحیحش، با معنای اسلامی‌اش، نه به معنای خرافی و تنبل‌آبانه‌اش، یعنی خدا را یکی کردن و حکومت الهی، جامعه الهی، قانون الهی، نظام الهی به وجود آوردن (ر.ک؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۲۷) از نظر ایشان در میان واژه‌های مذهبی و غیر مذهبی کمتر واژه‌ای مانند توحید را می‌توان یافت که تا این حد پر از مفاهیم انقلابی و سازنده و ناظر به ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی و تاریخی انسان باشد و تصادفی نبوده که همه دعوت‌ها و نهضت‌های الهی در طول تاریخ، با اعلان یگانگی خدا و ربوبیت و الوهیت انحصاری او آغاز می‌گردیده است. ایشان معتقد است توحید بر خلاف برداشت عامیانه رایج که آن را صرفاً یک نظریه فلسفی و ذهنی تلقی می‌کند، یک نظریه زیربنایی در مورد انسان و جهان و نیز یک دکترین اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است (ر.ک؛ خامنه‌ای، ۱۳۵۶: ۵۵) از اینجا بدست می‌آید که با فاصله گرفتن از عصر نزول قرآن و بعثت پیامبر ۹ مفهوم صحیح توحید به عنوان اصولی‌ترین محتوای ادیان الهی، نزد نسل‌های بعدی کاملاً روشن نگشته و ابعادی از آن ناشناخته مانده و یا از معنای حقیقی و اصیل خود دور مانده و منحرف شده است. در رویکرد اجتماعی، توحید، علاوه بر داشتن سویه اعتقادی، به‌مثابه یک طرح، الگوی عمل‌زا و تحول‌آفرین و مؤثر در تمام ابعاد زندگی انسان و جوامع بشری، فهم می‌شود. این بازتعریف انبساطی از توحید، جنبه زندگی‌ساز توحید را آشکار کرده، آن را از خلوت دل و ایمان مومنانه قلبی و پرده‌نشینی به ساختار و نظام‌های اجتماعی سوق می‌دهد.

با توجه به تقسیم مرسوم توحید به نظری و عملی و مراتب آن، آن‌چه مربوط به زیست اجتماعی انسان است، چه مقام تشریح در حوزه زیست اجتماعی و چه مقام عمل در این حوزه، قلمرو توحید اجتماعی است و چنانکه حق انحصاری تشریح در زیست فردی انسان متعلق به خداوند است، حق تشریح در حوزه زیست اجتماعی انسان هم منحصر به اوست؛ و چنان که عمل فردی انسان باید منطبق با دستورات خداوند باشد، در حوزه زیست اجتماعی هم صرفاً باید از خداوند اطاعت نمود. از نمودار ذیل به خوبی بر می‌آید که

گرچه اجتماعی بودن توحید عمدتاً ذیل توحید عملی قرار گرفته و تأثیرگذاری بیشتر دارد، لکن منحصر به آن نیست و در حوزه توحید نظری هم یکی از زیرشاخه‌ها به توحید اجتماعی منتهی می‌شود. در این نمودار که نشان‌دهنده اقسام و مراتب توحید است، جایگاه توحید اجتماعی به طور ویژه مشخص شده است.

نمودار ۱. اقسام و مراتب توحید

۲-۲. مؤلفه

مؤلفه معادل واژگانی مانند ترکیب‌کننده، تألیف‌دهنده، جمع‌کننده چیزهای متفرق و سازواری‌دهنده دانسته شده است (ر.ک: دهخدا، ۱۳۵۲، ج ۴۶: صص ۱۱۶-۱۱۷) در این نوشتار مراد از مؤلفه‌ها؛ نمایه، مختصات، اجزاء، مقومات و عناصر مفهومی تشکیل‌دهنده

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۱۱

توحید اجتماعی است که اگر نباشند، اساسا توحید اجتماعی معنا نخواهد داشت، بنابراین مؤلفه‌ها، گزاره‌های سازنده هویت و عناصر موثر در ساختار توحید اجتماعی است. از دیگر واژگان اصلی این مقاله، عبادت است که به جهت موضوعیت آن در مقاله، شرح اش به تفصیل در ادامه خواهد آمد.

۳. مؤلفه‌های توحید اجتماعی

نگارندگان براساس تعریف توحید اجتماعی که گذشت، معتقدند، مبتنی بر آیات قرآن، توحید اجتماعی دارای دو مؤلفه اصلی پذیرش ربوبیت الهی (توحید ربوبی) (ر.ک: حمد: ۱، صافات: ۱۸۲، زمر: ۷۵، یونس: ۱۰، رعد: ۱۶ و صافات: ۱۲۶) و نفی هرگونه حاکمیت غیر الله (توحید عبودی) (ر.ک: اسراء: ۲۳، یس: ۶۰، هود: ۲۶، انبیا: ۶۷، نحل: ۳۶) است. مطابق آیات قرآن این دو مولفه اصلی به مؤلفه‌های فرعی تقسیم می‌شوند؛ هدف‌داری خلقت و مسؤولیت‌زایی نسبت به جامعه و عالم هستی برای انسان (آل عمران: ۱۹۱، بقره: ۱۵۶، بقره: ۳۰، احزاب: ۷۲)، پذیرش حاکمیت مطلق الله در تمام ابعاد زندگی اجتماعی و فردی (انعام: ۵۷)، جهت‌گیری اجتماعی اعمال و عواطف به سوی الله (انعام: ۱۶۲-۱۶۳، هود: ۴۱) زیرمجموعه مؤلفه توحید ربوبی‌اند؛ و نفی حکومت طاغوت‌ها و لزوم تشکیل نظام الهی (توبه: ۳۱، مریم: ۸۱)، نفی هرگونه انحصارطلبی و امتیازخواهی (زخرف: ۳۱، هود: ۲۷، مریم: ۸۸-۹۳) و نفی تئوری‌های غیر الهی (انعام: ۱۶۱) زیرمجموعه مؤلفه نفی عبودیت غیر خدا به‌شمار می‌روند. (ر.ک؛ عرب صالحی و پیشوایی، ۱۴۰۱: ش ۸) که در یک نگاه کلی چارچوب مفهومی توحید اجتماعی را آشکار می‌سازند. توحید اجتماعی در این معنا، به موازات توحید نظری در مقام نظر کاربرد دارد که از آن به حق تشریح در امور اجتماعی یاد می‌شود؛ این نکته از نوآوری‌های این تحقیق نسبت به اندک تحقیقات انجام گرفته در این موضوع است؛ در برخی از تحقیقات، توحید اجتماعی صرفا زیرشاخه توحید عملی دانسته شده است (ر.ک؛ پورعباس، ۱۳۹۸: ۵۴).

در مقام عمل هم مراد از توحید اجتماعی، اطاعت و عبودیت خداوند در زیست اجتماعی انسان (نظام‌ها، ساختارها، نهادها و تعاملات و ارتباطات و مناسبات اجتماعی)

است.

۴. مفسران و دو سویه بودن حقیقت توحید

سیری در تفاسیر به خوبی بیانگر این نکته است که مفسران اسلامی هم مثل متکلمان و فیلسوفان و عارفان نوعاً به حیث نظری و اعتقادی توحید پرداخته و توجه کافی به سویه اجتماعی توحید نداشته‌اند؛ اما در این بین بوده‌اند مفسرانی که در تبیین حقیقت توحید، نیم‌نگاهی هم به دوسویه بودن و اجتماعی بودن توحید داشته و این امر در مفسران معاصر بیشتر جلوه کرده است. ذیلاً به اهم موارد اشاره می‌گردد:

الف) در تفسیر تستری آمده که حقیقت توحید نظر به الله و اقبال به سوی او و توکل به او نه غیر اوست، و این تمام نمی‌شود، مگر با اعراض و رویگردانی از ماسوای او و پناه بردن به او (ر.ک؛ تستری، ۱۴۲۳ق: ۱۷۹).

ب) ابن قیم گوید: طریق قرآن در تبیین حقیقت توحید آن است که نفی را با اثبات قرین هم کرده، عبادت ما سوی الله را نفی و عبادت خدا را اثبات نموده است. (ر.ک؛ ابن قیم، ۱۴۱۰ق: ۵۸۹؛ احمد بن عجبیه، ۱۴۱۹ق، ج ۲: ۳۳۹ و خازن، ۱۴۱۵ق، ج ۳: ۹۸).

ج) صاحب *اضواء البیان* توحید را مستند به آیات قرآن به سه شاخه توحید ربوبی، توحید عبادی و توحید اسمائی و صفاتی تقسیم کرده و ذیل توحید عبادی اشاره کرده که دو سویه اثباتی و نفیی دارد: اول خلع جمیع معبودات غیر از الله هر چه که باشند از جمیع عبادات هر چه که باشد؛ و دوم اختصاص خداوند یکتا به جمیع انواع عبادات بر وجهی که خود او تشریح کرده است. (ر.ک؛ شنفیطی، ۱۴۲۷ق، ج ۳: صص ۳۰۴-۳۰۶).

د) جناب سید قطب بیشتر از دیگران وجوه اجتماعی توحید را باز کرده و لوازم ذاتی آن را برشمرده است؛ در نگاه ایشان حقیقت توحید، توحید در ربوبیت و عبودیت است و اینکه در همه تشریعات، ارزش‌ها و موازین، آداب و اخلاق و کل آن چه مربوط به نظام حیات بشری است، باید از طرف خداوند تلقی و اخذ شود و الا شرک و کفر خواهد بود. از مهمترین ویژگی‌های الوهیت در رابطه با بشر به بندگی کشیدن او، قانون‌گذاری برای او و تعیین موازین برای اوست و هر کسی در قبال خداوند ادعای حق داشتن در یکی از امور

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۱۳

گذشته را داشته باشد، در واقع به نحوی ادعای الوهیت کرده است؛ حتی اگر همچون فرعون به زبان نیاورد و این جاست که به مقتضای آیه ۲۲ سوره انبیاء دنیا به خاطر تعدد الهه به فساد کشیده خواهد شد (ر.ک؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۱: ۴۰۶) از نگاه سید قطب دنیای امروزی مبتلا به تعدد الهه است و لذا به فساد کشیده شده است.

ایشان در مجلد چهارم از تفسیر خود بر این نکته تأکید دارد که مفاد آیات در تبیین حقیقت توحید دو سویه بودن آن است: یک سویه اثباتی و یک سویه نفی؛ امر به عبادت خداوند و نهی از عبادت غیر او:

«يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللَّهَ مَا لَكُمْ مِنْ إِلَهٍ غَيْرُهُ» (اعراف: ۷۳)؛ «ای قوم من! (تنها) خدا را پرستش کنید، که جز او معبودی برای شما نیست»؛ و «أَلَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ، إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَ بَشِيرٌ» (هود: ۲) «جز «الله» را پرستید! من از سوی او برای شما بیم دهنده و بشارت دهنده‌ام»؛ سپس متذکر می‌شود که با وجود این که مدلول صیغه دوم در مفهوم صیغه اول هست - چرا که وقتی امر کرد که بنده خدا باشید، مفهومش این است که بنده غیر خدا نباشید و در صورتی که انسان بندگی غیر خدا را بپذیرد، در همان حال امر به بندگی خدا را عصیان نموده است - ولی به خاطر اهمیت مطلب و تأکید بر این حقیقت بزرگ به دلالت مفهومی اکتفا نکرده و به صراحت و نص از عبادت غیر خدا نهی کرده است (ر.ک؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۴: ۱۹۳۵) وی سپس وارد تبیین حقیقت توحید شده و تأکید می‌کند توحید واقعی یعنی توحید در الوهیت، ربوبیت، ولایت، حاکمیت، مبدأ تشریح و توحید در منهج و سبک زندگی و مسیری که به حاکمیت خداوند منتهی شود (ر.ک؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۴: ۱۹۳۶).

ه) دوسویه بودن توحید در تفسیر المیزان نیز تصریح شده است. علامه طباطبایی در تفسیر آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» (اسرا: ۲۳) می‌فرماید مجموع مستثنی و مستثنی منه به دو جمله تقسیم می‌شود، مانند اینکه بگوئیم «او را پرستید» و «غیر او را پرستید» و به عبارت دیگر، برگشت هر دو جمله به یک حکم است، و آن اینکه باید او را با اخلاص پرستید و اگر تک تک معاصی را تحلیل کنیم، روشن می‌شود که بازگشت همه آنها به

شرک است، زیرا اگر انسان غیر خدا یعنی شیطان‌های جنی و انسی و یا هوای نفس و یا جهل را اطاعت نکند، در هیچ امر و نهی از خداوند نافرمانی نخواهد کرد، و اطاعت، خود عبادت است. (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱۳: ۷۹).

ایشان ذیل آیه «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا لَّا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» (توبه: ۳۱)؛ معتقد است این کلام بر دو مطلب دلالت دارد:

اول اینکه ربوبیت به واسطه اطاعت، مانند ربوبیت به واسطه عبادت است، پس اطاعت از هر کسی، به منزله عبادت او بوده و لازمه‌اش این است که رب مستقلاً و بدون هیچ قید و شرطی اطاعت شود؛ بنابراین اله معبودی است که حق او عبادت است و بر این مطلب جمله: «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا» دلالت می‌کند، زیرا «اله» را به جای «رب» آورده، درحالی‌که مقتضای ظاهر آیه این بود که بفرماید: و ما امروا الا لیتخذوا ربا واحدا؛ تا بفهماند اتخاذ رب بوسیله اطاعت بدون قید و شرط، خود، عبادت است، و رب را معبود گرفتن همان اله گرفتن است، چون اله به معنای معبود است؛

مطلب دوم اینکه در قرآن مواردی که به عبادت خدای واحد دعوت کرده و مثلاً فرموده: «لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا فَاعْبُدُونِ» (انبیاء: ۲۵) و یا «فَلَا تَدْعُ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ» (شعراء: ۲۱۳) و ... همانگونه که مراد، انحصار عبادت به معنای متعارف به خداوند است، همچنین مقصودش انحصار اطاعت از او و نهی از اطاعت غیر او نیز هست، زیرا در آیه مورد بحث وقتی می‌خواهد یهود و نصاری را در اطاعت بدون قید و شرط از احبار و رهبان مؤاخذه نماید، می‌فرماید: و حال آنکه مامور نبودند مگر به عبادت معبودی واحد، که جز او معبودی نیست، و بر همین معنا آیه «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ..» (یس: ۶۰) دلالت می‌کند؛ زیرا مقصود از عبادت شیطان، اطاعت از اوست، و این بحث، به ظاهر یک بحث است، لیکن هزار بحث از آن منشعب می‌شود. از نظر ایشان جمله «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ» متمم توحیدی است که جمله «وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا إِلَهًا وَاحِدًا» آن را دربردارد؛ چراکه بسیاری از بت پرستان معتقد به وجود آلهه بسیار بودند، لیکن تنها یک اله را می‌پرستیدند، بنابراین عبادت اله واحد، توحید را تمام نمی‌کند، مگر اینکه به آن این قول اضافه شود که الهی را

باید پرستید که جز او الهی نیست. (ر.ک؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۹: صص ۲۴۵-۲۴۶).

(و) از نظر علامه جوادی آملی در جمله «يَعْبُدُونِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» (نور: ۵۵)؛ گرچه جمله «يعبدونني» مفید حصر نیست، اما از جمله «لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا» که نکره در سیاق نفی است، حصر استفاده می‌شود و چون جمله دوم بدون حرف عطف در کنار جمله اول قرار گرفت، مفید آن است که توحید عبادی و نفی شرک دو معنای جدا از هم نیست (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۲۴۰) در سوره بقره نیز بعد از تبیین بعد اثباتی توحید عبادی با کلمه «اعْبُدُوا» (بقره: ۲۱)، بعد سلیبی آن را با جمله «فَلَا تَجْعَلُوا لِلَّهِ أَنْدَادًا» (بقره: ۲۲) بیان می‌کند. این جمله با کمی تفاوت در دیگر آیات قرآن نیز آمده است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۹، ج ۲: ۳۹۸) بزرگان از اهل معرفت گفته‌اند حجیم‌ترین و انبوه‌ترین بت، سنگ و چوب و ظریف‌ترین بت‌ها هوای نفس است، از همین جا اهمیت موضوع روشن می‌شود که چرا خدای سبحان تا این اندازه به لسان نفی و اثبات به تبیین و تثبیت توحید عبادی اهتمام می‌ورزد. گاهی می‌فرماید: «قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَهُ الدِّينَ» (زمر: ۱۱) و گاهی می‌فرماید تنها مرا پرستید: «فَأَيُّهَا فَاعْبُدُونِ» (عنکبوت: ۵۶) و «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ» (اسراء: ۲۳). این حصر گاهی از دو جمله نفی و اثبات استفاده می‌شود، مانند «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا» (نساء: ۳۶) مضمون این دو جمله همان توحید عبادی است (ر.ک؛ جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۵۱۱).

از مصادیق امروزی بت و اله و معبود، عقل خودبنیاد و مستقل از وحی انسان است؛ چنانکه برخی در تایید این عقل تصریح کرده‌اند: از نتایج رشد عقل‌گرایی آن بود که تبعیت از دین امری داوطلبانه گردید و دیگر امری مسلم به حساب نیامد و انسان فرد خودسالاری شد که خود پیش شرط اخلاقی بودن و ارزش‌گذاری در جامعه و سیاست گردید. دین با عقل استدلال‌گر بسیار متفاوت است. هیچ یک از عقاید دینی عقلانی و استدلالی نیست و در دنیای جدید با توجه به عقلانیت اکثریت قریب به اتفاق عقاید دینی نامعقول جلوه می‌کند (ر.ک؛ بزرگیان، ۱۳۸۱، ش ۱۷: صص ۷۶-۷۹) بطلان این دیدگاه با اثبات هویت اجتماعی توحید روشن است چه اینکه روشنفکران سکولار به اصل اعتقادی

توحید معتقدند، آنچه آنها را به بیراه کشانده، تعریف و تفسیر ناقص و غلط از توحید است.

۵. توحید اجتماعی در روایات

سیری در روایات باب توحید به‌خوبی نمایانگر آن است که بخش عظیمی از روایات به توحید ذاتی و توحید وجودی خداوند پرداخته‌اند؛ بنابراین در کتب حدیثی مثل توحید صدوق، توحید مفضل و نهج‌البلاغه کمتر از توحید عبادی و توحید اجتماعی بحث شده و شاید در وهله اول چنین به نظر آید که روایات هم صرفاً از زاویه یک مسئله اعتقادی و نظری به توحید نظر دارند؛ اما با تغییر کلیدواژه جستجو از توحید و مشتقات آن به عبادت، اطاعت و شرک و مشتقات آنها، مباحث مرتبط با توحید اجتماعی یافت می‌شود که ذیلاً اشارتی مختصر به آن می‌رود:

۵-۱. روایات تفسیری اتخاذ ارباب از غیر الله

این روایات در تفسیر آیه ۳۱ سوره توبه «اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ وَرُهَبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ» آمده است. در یک روایت آمده که مردم نه برای راهبان نماز خواندند و نه برای آنان روزه گرفتند؛ بلکه در معصیت خداوند از آنها اطاعت کردند؛ آنها حلالی را حرام یا حرامی را حلال کردند و مردم از آنها تبعیت نمودند. در روایت دیگری آمده که احبار و راهبان هرگز مردم را به عبادت خود فرانخواندند، چه اینکه در این صورت کسی از آنها نمی‌پذیرفت، بلکه مردم حلال و حرام خود را از اینها گرفتند و ناخودآگاه آنان را عبادت کردند (ر.ک؛ برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۲: صص ۲۴۶-۲۴۷).

مطابق با این روایات، آنها علماء و راهبان^۱ خود را نمی‌پرستیدند و سجده نمی‌کردند، و برای آنها نماز و روزه بجا نمی‌آوردند، یعنی عبادت در اصطلاح فقه نسبت به آنان نداشتند، بلکه احکام آنها را در حلال و حرام می‌پذیرفتند، یعنی اگر حرامی را حلال می‌کردند یا حلالی را حرام؛ از آنها تبعیت می‌کردند. این افراد، قانون‌گذاری و تشریح را

۱. به افرادی گفته می‌شود که به عنوان ترک دنیا، در دیرها سکونت اختیار کرده و به عبادت می‌پرداختند. (ر.ک:

ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۷: ۳۶۵).

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۱۷

در اختیار احبار، راهبان و یا عالمان دینی دنیاپرست می‌دانستند و معتقد بودند احبار و راهبان، صلاحیت قانون‌گذاری دارند و می‌توانند در مقابل اخذ مال ناچیز دنیا، حرام خدا را حلال و حلال او را حرام نمایند. این نشان می‌دهد دایره شرک بسیار گسترده است و هر تبعیت و پیروی غیر مشروع و مستقل از خداوند را شامل می‌شود و به بیان دیگر تبعیت و اطاعت از غیر خدا به نوعی عبادت کردن آنها و خروج از توحید است؛ البته مشخص است که مراد خدشه در توحید اعتقادی این گروه نیست؛ بلکه مراد خدشه در توحید عبادی و اظهار اطاعت از غیر خدا و در نتیجه خدشه در توحید اجتماعی آنهاست.

۲-۵. روایات تفسیری وارده در تبیین شرک

مطابق این روایات که در تفسیر آیه کریمه ۱۰۶ سوره یوسف «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» وارد شده، این افراد چون ناخودآگاه از شیطان تبعیت کردند دچار شرک گردیدند و در روایت دیگر آمده که اینها در عبادت مصطلح شرک نورزیدند؛ بلکه دچار شرک در اطاعت شدند (ر.ک؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۹۷).

مفاد این دسته از روایات این است که اگر کسی به اطاعت از غیر خدا روی آورد، دچار شرک گردیده است؛ در عین اینکه از نظر اعتقادی به خداوند معتقد بوده و به او ایمان دارند. این نشانه آن است که توحید فراتر از یک امر اعتقادی و نظری صرف است.

۳-۵. روایت «بَرَزَ الْإِيمَانُ كُلَّهُ إِلَى الْكُفْرِ كُلِّهِ» در جنگ احزاب

این روایت با همین عبارت یا کمی اختلاف در کتب مختلف روایی و تاریخی ذکر شده است؛ در همه این کتب تصریح شده که در جنگ خندق زمانی که حضرت علی (ع) رودرروی عمرو بن عبدود برای جنگ تن‌به‌تن قرار گرفت. پیامبر (ص) ضمن جملاتی فرمودند: امروز کل ایمان در مقابل کل شرک قرار گرفته است (ر.ک؛ قندوزی، بی‌تا، ج ۱: ۹۲؛ کراچکی، ۱۴۰۵ق: ۲۹۷؛ دیلمی، ۱۴۱۲ق، ج ۲: ۲۴۴) در روایت نه سخن از تجلیات ایمان در جبهه کارزار آمده است، نه سخن از آثار ایمان در این جبهه؛ بلکه به صراحت سخن از به میدان آمدن تمام ایمان و تمام شرک است؛ به عبارت دیگر روایت می‌فرماید

این که می‌بینید در صحنه جلوه‌گر شده، خود ایمان است و در طرف مقابل هم خود شرک است. ایمان و شرکی که تمام آن به میدان کارزار و تقابل نظامی بیاید، جز ایمان اجتماعی یا توحید اجتماعی و شرک اجتماعی نیست.

به عبارت دیگر مطابق این روایت، کل ایمان یا همان توحید و نه آثارش - صرف نظر از اعتقاد قلبی حضرت به توحید و اعتقاد قلبی و نظری شرک آمیز عبود - در مقابل کل شرک مجسم شده و ظهور اجتماعی پیدا می‌کند؛ چون صحنه کارزار جنگ کاملاً صبغه ارتباطی و تعاملی دارد. این نشانگر حیثیت و هویت ذاتی اجتماعی توحید و شرک است؛ با پیروزی حضرت، دو مؤلفه توحید اجتماعی عینیت پیدا می‌کنند و جلوه‌رهای بخشی توحید آشکار شده و حاکمیت مطلق خداوند ثابت، و بساط شرک و خدا نماها و سلطه‌گری سران احزاب بر سرنوشت انسان‌ها برچیده گشته و زمینه سرنوشتی نظام طاغوتی و استقرار نظام توحیدی فراهم می‌شود، چیزی که از تفکر توحیدی نظری صرف به دست نمی‌آید.

۵-۴. کلام امام حسین (ع): «لَا وَاللَّهِ لَا أُعْطِيكُمْ بِيَدِي إِعْطَاءَ الدَّلِيلِ وَلَا أُفِرُّ فِرَارَ الْعَبِيدِ»

مرحوم نائینی در تنبیه الامه ذیل کلام حضرت امام حسین (ع)، «لَا وَاللَّهِ لَا أُعْطِيكُمْ بِيَدِي إِعْطَاءَ الدَّلِيلِ وَلَا أُفِرُّ فِرَارَ الْعَبِيدِ» (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۵ق، ج ۳: ۲۲۴) می‌نویسد: حضرت طاعت فجره و تن در دادن به حکم لئیمان را عبودیتشان دانست. (نائینی، بی‌تا: ۵۵) تمکین از تحکیمات خودسرانه طواغیت امت و رهنان ملت، نه تنها ظلم به نفس و محروم داشتن خود از اعظم مواهب الهیه است، بلکه به نص کلام مجید و فرمایشان معصومان عبودیت آنان و از مراتب شرک به ذات احدیت در مالکیت و حاکمیت مایرید و فاعلیت مایشاء و عدم مسئولیت از مایفعل است و غاصب این مقام هم نه تنها ظالم به عباد بلکه غاصب مقام ولایت و رداء کبریایی و ظالم به ساحت احدیت است. (نائینی، همان: صص ۵۸-۵۹) سخن جناب نائینی در برداشت از روایت فوق مشعر به توحید اجتماعی است.

۵-۵. فرازی از دعای افتتاح درباره عصر ظهور

در دعای افتتاح در بخش دعا در حق حضرت ولی عصر عج آمده: «ابدله من بعد خوفه امنا یعبدک لا یشرک بک شیئا» خدایا خوف او را تبدیل به امنیت نما تا تنها تو را عبادت کند و هیچ شریکی برای تو قرار ندهد؛ این فقره از دعا یک نحو اشعاری هم به آیه ۵۵ سوره نور دارد: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا».

این آیه هم در مورد زمان ظهور حضرت عج است. در این جا سئوالی مطرح می‌شود که مگر حضرت حجت عج الآن در زمان غیبت تنها خدا را عبادت نمی‌کند؟ مگر العیاذ بالله به او شرک می‌ورزد که ما دعا می‌کنیم این حالت به عدم شرک تبدیل شود؟ چنین اشکالی البته متوجه مفاد آیه نیست؛ چون در آنجا جمع مردم مطرح هستند و می‌توان گفت به اعتبار مردم چنان عبارتی به کار برده شده؛ ولی فقره دعا مختص به حضرت (عج) است. سیاق قبل و بعد این فقره هم اختصاص به حضرت دارد.

در پاسخ به این سوال باید گفت: باتوجه به جنبه نفی که در ذات توحید است به مقتضای لا اله الا الله هر گونه اطاعت از غیر خدا سلب می‌شود، عبادت در این جا هم عبادات مصطلح خاص نیست، بلکه هر گونه اطاعت از غیر خدا یا روا دانستن آن است چه از روی تقیه، چه بخاطر عدم تمکن و زورگویی دشمن. نیز علاوه بر جنبه فردی، عبادت جنبه جمعی و اجتماعی دارد. نکته در اینجا است که تردیدی در عبودیت تام حضرت وجود ندارد، اما در حال حاضر نه حضرت حجت عج و نه قبل از ایشان خود پیامبر (ص) توحید را در جنبه‌های اجتماعی آن (نفی عملی و از بین بردن اطاعت از غیر خدا) نتوانستند پیاده کنند. توحید اجتماعی از سنخ اعتقاد نیست که بگوییم امام (ع) دارند یا ندارند؛ از سنخ عمل است؛ نفی مطلق اطاعت از غیر خداست و این برای امام عج باتوجه به مأموریت راهبری مردم به این معناست که جامعه را به جایی برساند که کلاً اطاعت غیر خدا منتفی شود و به خاطر خوف از ظالمان احکام الهی معطل نماند و احکام غیر الهی سریان پیدا

نکند؛ در این صورت می‌توان گفت هیچ‌کدام از پیامبران و ائمه علیهم السلام نتوانستند به طور کامل این را اجرا کنند و ما معتقدیم این امر پس از ظهور محقق خواهد شد. عبارت «یعدک لایشرك بک شیئا» اشاره به همین مطلب دارد؛ ایشان ارواحفداه همه ابواب شرک و اطاعت از غیر خدا را می‌بندند و به‌عنوان رهبر مردم مجبور نیستند مثلاً تقیه کنند یا زور بشنوند؛ به نظر می‌رسد با توحید اجتماعی بهتر می‌توان به چنین شبهاتی پاسخ داد.

۵-۶. شرح لَأِ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ در اذان

علی (ع) در حدیثی به تفصیل به شرح قول لَأِ إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ در اذان پرداخته است که همزمان توحید ذاتی و توحید اجتماعی از آن قابل استنباط است. حضرت می‌فرماید:

و اما «أشهد أن لا إله إلا الله» اعلام این است که شهادت جز با معرفتی از دل جایز نیست، گویا می‌گوید می‌دانم که همانا معبودی جز خداوند عز و جل نیست و هر معبودی جز خداوند عز و جل باطل است و با زبانم اقرار می‌کنم، بدانچه در دلم هست از علم به اینکه خدایی جز الله نیست و شهادت می‌دهم که هیچ پناهگاهی از خدا نیست جز به او؛ و هیچ نجات‌دهنده‌ای از شر هر شرور و فتنه هر فتنه‌گری نیست مگر خداوند. در بار دوم که می‌گوید: «أشهد أن لا إله إلا الله»، معنایش این است که گواهی می‌دهم هدایت‌کننده‌ای جز خدای یکتا نیست، و برای من، راهنمایی به سوی دین، جز خدای یکتا نیست، و خدا را گواه می‌گیرم که من شهادت می‌دهم خدایی جز خداوند یکتا نیست، و همه ساکنان آسمان‌ها و زمین‌ها و آنچه در آنهاست، از جمله همه فرشتگان و انسان‌ها و هر چه کوه، درخت، جنبنده و حیوان وحشی و بلکه هر تر و خشکی را که هست، گواه می‌گیرم که من شهادت می‌دهم آفریدگاری جز خدای یکتا نیست، و هیچ روزی‌دهنده، معبود، زیان‌رسان و سودرسان، برگیرنده و پخش‌کننده، دهنده و بازدارنده، خیرخواه، بسنده، شفا‌دهنده، پیش‌دارنده و به تأخیر اندازنده‌ای جز خداوند یکتا نیست. آفریدن و تدبیر، از آن اوست و همه خیرها در دست اوست. فرخنده خدایی است پروردگار جهانیان! (ر.ک؛ ابن بابویه، ۱۳۹۸ق: ۲۳۹).

این روایت مفصل که ناظر به تکرار شهادت بر شعار توحید در اذان است که در شبانه

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۲۱

روز، پنج بار از مأذنه‌ها طنین افکن می‌شود، مفاد توحید نظری و اجتماعی را هم زمان تشریح می‌کند و پس از اقرار و تصدیق قلبی، غیر خداوند را از تمام محاسبات و معادلات و مناسبات کنار نهاده و تصریح می‌دارد در عالم هستی به صورت مطلق هیچ معبود، هدایتگر، ضرر یا نفع رساننده و به طور کلی هیچ مؤثری در عالم وجود غیر از خدا نیست.

۶. مفهوم‌شناسی عبادت در فرهنگ قرآنی و نسبت آن با توحید اجتماعی

آیات متعددی بر نفی عبودیت ماسوی الله که مؤلفه توحید اجتماعی است، دلالت‌گری می‌کنند که مراد از عبادت در آنها مفهومی وسیع‌تر از عبادت اصطلاحی و فقهی است و طبعاً آثار فقهی که بر عبادت و شرک در اصطلاح فقهی بار می‌شود این جا نخواهد آمد:

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ (یس: ۶۰-۶۱)؛ ای فرزندان آدم مگر با شما عهد نکرده بودم که شیطان را مپرستید زیرا وی دشمن آشکار شماست و اینکه مرا پرستید این است راه راست؛

أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ (هود: ۲)؛ (دعوت من این است) که: جز «الله» را پرستید! من از سوی او برای شما بیم دهنده و بشارت دهنده‌ام؛

أَنْ لَا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ (هود: ۲۶)؛ جز «الله» [= خدای یگانه یکتا] را پرستید؛
أَفْ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (انبیاء: ۶۷)؛ اف بر شما و بر آنچه به جز خدای یکتا می‌پرستید، آیا شما عقل خود را هیچ کار نمی‌بندید؟

طبق این آیات و موارد مشابه دیگر خداوند در اطاعت و بندگی، یگانه است و هرگونه اطاعت استقلالی از غیر خدا مردود است. بنابر فرهنگ قرآنی عبادت یک موجود غیر خدایی فرقی نمی‌کند این موجود یک قدرت سیاسی باشد، یک قدرت مذهبی باشد، یک عامل درونی باشد مثل نفس انسان، تمایلات نفسانی و شهوانی او؛ یا موجودی خارج از وجود انسان باشد، در مقابل یک زن، یک نفر آدمی که برای او احترام بی‌جایی قائل است، در مقابل یک دوست، عبادت کردن مقابل اینها یعنی اطاعت کردن اینها. هرکسی که از کسی یا چیزی اطاعت کند، عبادت او را کرده است (ر.ک؛ خامنه‌ای، ۱۳۹۲: ۱۹۴).
به همین دلیل است که تمام انبیای الهی برای رها کردن مردم از اسارت و باز کردن

زنجیر اطاعت از غیر خدا از دست و گردن آنها و بالابردن کیفیت زندگی شان مبعوث شده اند. شواهد زیر کاربرد واژه «عبادت» در قرآن در معنای «اطاعت» را مستدل می‌کنند.

۶-۱. شواهد لغوی

شاهد معنا کردن عبادت به اطاعت، معنای لغوی «عبد» مفهوم پایه‌ای در توحید اجتماعی، در کتب لغت می‌باشد. گرچه در نوع کتب لغت بین واژگان اطاعت و عبادت تفکیک شده است و عبادت نوعاً به حالت خضوع و تذلل و انقیاد در برابر معبود معنا شده است (ر.ک؛ راغب اصفهانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۵۴۰؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۳۸۹؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۳: ۹۲؛ سعدی، ۱۴۰۸ق: ۲۴۰، حیدری، ۱۳۸۱: ۴۷۹) چنانکه ابن فارس یکی از اصل‌های معنایی را که سه حرف «ع ب د» بر آن دلالت می‌کنند، ذل و لینت می‌داند (ر.ک؛ ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۲۰۵) و در اصطلاح نیز نوعاً به معنای عبادت مناسکی مانند نماز و روزه به کار می‌رود، اما برخی از لغویون به ویژه در کتب مربوط به قرون اولیه به صراحت یکی از معانی لغوی واژه عبادت را اطاعت و گاه اطاعت همراه با خضوع دانسته‌اند. جوهری (۳۹۳ق) در صحاح آورده: «أَصْلُ الْعِبَادَةِ الْخُضُوعُ وَالذُّلُّ... وَالْعِبَادَةُ الطَّاعَةُ» (جوهری، ۱۳۷۶ق، ج ۲: ۵۰۳). فیومی در المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی می‌گوید: «تَعَبَّدَ الرَّجُلُ: تَنَسَّكَ وَتَعَبَّدْتُهُ: دَعَوْتُهُ إِلَى الطَّاعَةِ» (فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲: ۳۸۹). فیروزآبادی (۸۱۷ق) نیز عبادت را مترادف اطاعت معنا کرده است (ر.ک؛ فیروزآبادی، ۱۴۱۵ق، ج ۱: ۴۳۱) زبیدی نیز آورده: «الْعِبَادَةُ بِالْكَسْرِ: الطَّاعَةُ عَبْدَ اللَّهِ» (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۵: صص ۸۳-۸۴) و (ر.ک؛ سعدی، ۱۴۰۸ق: ۲۴۰).

ابن منظور در معنای واژه عبادت می‌نویسد:

الْعِبَادَةُ: یعنی اطاعت، و در آیه: قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذَلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللَّهِ مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ؛ عَبْدَ الطَّاغُوتِ مَنْ دُونَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، یعنی وسوسه شیطان را اطاعت کرد و فریب او را خورد (ر.ک؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۳: ۲۷۲) در این عبارت، عبادت طاغوت معادل اطاعت از شیطان دانسته شده است.

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۲۳

در گزیده لسان العرب هم آمده: و التَّعْبُدُ: به عبادت پرداختن و العِبَادَةُ: اطاعت؛ و المتعبد: یگانه در پرستش و المعبود: کسی که بسیار مورد تکریم و تعظیم است؛ و العبد: غلام و المعبود: کسی که مقابل او ذلیل می‌شوند؛ و التَّعْبُدُ: ذلیل شدن و انقیاد و التَّعْبِيدُ: به ذلت و انقیاد درآوردن. (ر.ک؛ مهنا، ۱۴۱۳، ج ۲: ۱۲۶) مطابق این بیان، یکی از معانی عبادت، اطاعت است. صاحب قاموس قرآن می‌نویسد:

«الْعُبُودِيَّةُ وَالْعِبَادَةُ بِهٖ مَعْنَاۙ اطَاعَتُ اسْت.» در اقرب الموارد آمده: «الْعِبَادَةُ» یعنی اطاعت و نهایت بزرگداشت خداوند متعال. معنی جامع این کلمه همان تذلل و اطاعت است، مثل «يَا أَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَ» (مریم: ۴۴): پدرم شیطان را اطاعت مکن؛ «وَجَعَلَ مِنْهُمْ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ» (مائده: ۶۰)؛ یعنی طغیانگر را اطاعت کرد. درباره خداوند دو جور عبادت داریم: یکی اطاعت از فرامین او و اینکه در زندگی روز مره راجع به حلال و حرام و غیره از دستورات خداوند و دین او پیروی کنیم، این عبادت به معنی طاعت و فرمانبری است، به احتمال قوی آیات: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»؛ «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللَّهَ عَلَىٰ حَرْفٍ» (حج: ۱۱)؛ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» (ذاریات: ۵۶) و «فَاعْبُدْنِي وَأَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِي» (طه: ۱۴) شامل این عبادت هستند. دیگری تذللی است توأم با تقدیس؛ یعنی بنده نهایت خضوع و ذلت را در برابر حق اظهار می‌دارد و در عین حال او را از تمام نقائص پاک و به تمام کمالات دارا می‌داند. ک؛ (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۴: ۲۷۹).

موارد فوق نشان می‌دهد از جهت لغت، واژه عبادت صرفاً به معنای پرستش و انجام اعمال و مناسبک عبادی نیست و می‌تواند در معنایی اعم از اطاعت و خضوع و فروتنی به کار رود.

۲-۶. شواهد روایی

شاهد دیگر بر این ادعا روایاتی است که عبادت را مترادف اطاعت دانسته‌اند: امام باقر(ع) می‌فرماید: «مَنْ أَطَاعَ جَبَّاراً فَقَدْ عَبَدَهُ» (استرآبادی، ۱۴۰۹ق: ۵۰۲) کسی که از جباری اطاعت کند، به تحقیق او را پرستیده است (او را معبود خود قرار داده است)؛

امام صادق (ع) نیز در روایتی می‌فرماید: «مَنْ أَطَاعَ رَجُلًا فِي مَعْصِيَةٍ فَقَدْ عَبَدَهُ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲: ۳۹۸) هرکسی که در معصیت از دیگری اطاعت کند، او را پرستیده است. به فرموده آیت الله خامنه‌ای وقتی گفته می‌شود لا اله الا الله، یعنی انسان فقط یک معبود دارد؛ نه پول را عبادت می‌کند، نه مقام را عبادت می‌کند، نه امپراتور را عبادت می‌کند، نه فرعون را عبادت می‌کند. عبادت هم صرفاً این نیست که انسان طرف را تقدیس کند؛ ممکن است در دلش آن را اصلاً قبول هم نداشته باشد، اما عبادتش کند! عبادت یعنی اطاعت کردن با همه وجود (بیانات در ابتدای درس خارج فقه درباره گذرا بودن دنیا ۱۳۹۷/۱۱/۹) طبق این معنا، عبادت فقط تقدیس و خم و راست شدن و رکوع و سجود خضوع و تذلل و خشوع قلبی و به زبان آوردن اذکار خاص نیست، و اگر انسان فرمان یا فرهنگ فرد و یا جامعه‌ای را سرلوحه زندگی خود قرار دهد، آن را عبادت کرده است.

مرحوم فیض کاشانی در شرح روایت تفسیری امام صادق (ع) و معنای عبادت ذیل آیه «وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا كَلَّا سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا» (مریم: ۸۱-۸۲) که می‌فرماید: «أى يكونون هؤلاء الذين اتَّخذوهم آلهة من دون الله ضداً يوم القيامة و يتبرؤون منهم و من عبادتهم ليس العبادة هي السجود و لا الركوع و إنما هي طاعة الرجال من أطاع مخلوقاً في معصية الخالق فقد عبده»؛ می‌گوید منظور حضرت از آلهه‌ای که غیر از خداوند برای خود اتخاذ کرده‌اند، روسا و حاکمانی هستند که مردم در معصیت خداوند خالق از آنها اطاعت می‌کنند؛ نه اینکه در مقابل آنان سجده و رکوع کنند. (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۳: صص ۲۹۲-۲۹۳)

همچنین شرک منحصر در عبادت مصطلح فقهی برای غیر خدا نیست، بلکه ساحت‌های وسیعی را شامل می‌شود تا جایی که امکان دارد بیشتر مدعیان ایمان، مشرک باشند: «وَمَا يُؤْمِنُ أَكْثَرُهُمْ بِاللَّهِ إِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ» (یوسف: ۱۰۶) که مطابق با روایت، شرک در اطاعت از جمله آن است.

امام باقر (ع) در تفسیر این آیه می‌فرماید: «قَالَ شِرْكُ طَاعَةٍ وَ لَيْسَ شِرْكُ عِبَادَةٍ - وَ الْمَعَاصِي الَّتِي يَرْتَكِبُونَ شِرْكُ طَاعَةٍ - أَطَاعُوا فِيهَا الشَّيْطَانَ فَأَشْرَكُوا بِاللَّهِ فِي الطَّاعَةِ لِغَيْرِهِ»

مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۲۵

(قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۳۵۸ و فرات کوفی، ۱۴۱۰ق: ۲۵۷).

مراد شرک اطاعت است و نه شرک عبادت؛ و گناهانی که مرتکب می‌شوند شرک اطاعت است که در آن از شیطان اطاعت کردند، پس در اطاعت از خداوند غیر او را نیز شریک قرار دادند.

مطابق این آیه اکثر آنها جز در حال مشرک بودن به خدا ایمان نمی‌آورند، شاید اینها ایمان بیاورند، اما این ایمانیست که حالتی فکری را نشان می‌دهد که به آگاهی نمی‌رسد، یا حالتی نظری است که در واقعیت، حرکتی را ایجاد نمی‌کند، یا نهایتاً یک حالت عاطفی است که اراده آن را تأیید نمی‌کند و به همین دلیل ایمان برای آنها تبدیل به دیدگاهی نمی‌شود که تمام حالات آنها را جهت بدهد، بلکه فقط مانند یک شیخ و تصویر در ذهن است و اما در واقعیت، بسیاری از حالات شرک در اطاعت را شامل می‌شود، مانند زمانی که از روی میل یا ترس از خدا نافرمانی می‌کنند و از دیگران اطاعت می‌کنند یا در تجلیل از انسان غرق می‌شوند تا به درجه خدایی یا چیزی نزدیک به آن می‌رسانند، و در درخواست‌هایشان به آن روی می‌آورند، همان‌گونه که به خدا روی می‌آورند، و اعمالی را به آن نسبت می‌دهند که منسوب جز به خدا نیست (ر.ک؛ فضل الله، ۱۴۱۹ق، ج ۱۲: ۲۸۲) چنانکه می‌فرماید: «وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ» (انعام: ۱۲۱).

از این منظر و طبق روایات، دایره مفهومی شرک توسعه می‌یابد، چنانکه روایت شده: «وَمَعْنَى الشِّرْكِ كُلِّ مَعْصِيَةِ عَصِيَّ اللَّهِ بِهَا بِالتَّدْيِينِ فَهُوَ مُشْرِكٌ صَغِيرَةٌ كَانَتْ الْمَعْصِيَةُ أَوْ كَبِيرَةٌ فَفَاعِلُهَا مُشْرِكٌ» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق: ۳۳۰) و مراد از شرک هر گناهی است که خداوند به واسطه آن نافرمانی شود، پس انجام دهنده آن مشرک است، خواه صغیره باشد یا کبیره؛ و حتی قانون‌گذاری غیر الهی نیز نوعی شرک محسوب می‌شود. امام باقر(ع) می‌فرماید: «أَدْنَى الشِّرْكِ أَنْ يَتَدَعَى الرَّجُلُ رَأْيًا فَيُحِبُّ عَلَيْهِ وَيُبْغِضُ» (ر.ک؛ برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱: ۲۰۷) کمترین حد درجه شرک این است که انسان عقیده‌ای بسازد و بر اساس آن با دیگران دوستی کند و دشمنی نماید.

از امام علی(ع) نقل شده است که فرموده:

«فَإِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى بَعَثَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بِالْحَقِّ لِيُخْرِجَ عِبَادَهُ مِنْ عِبَادَةِ عِبَادِهِ إِلَى عِبَادَتِهِ؛ وَ مِنْ عُهُودِ عِبَادِهِ إِلَى عُهُودِهِ؛ وَ مِنْ طَاعَةِ عِبَادِهِ إِلَى طَاعَتِهِ؛ وَ مِنْ وِلَايَةِ عِبَادِهِ إِلَى وِلَايَتِهِ؛ بِشِيرًا وَ نَذِيرًا وَ دَاعِيًا إِلَى اللَّهِ يَأْذَنُهُ وَ سِرَاجًا مُنِيرًا». (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸: ۳۸۶).

بنابراین هر کسی که از شخص دیگر و بنده دیگر و رئیس دیگر و شاه حاکمی به غیر حق اطاعت کند، او قلب خود را متوجه عالم اعتبار و پندار و شرک و دوئیت و ظلم و ستم نموده است و از عالم توحید خارج شده است (ر.ک؛ حسینی تهرانی، ۱۴۱۱ق، ج ۳: صص ۲۳۶-۲۳۷).

آیت‌الله خامنه‌ای با ذکر روایت فوق و تاکید بر دو مرحله‌ای بودن تحقق هدف پیامبران معتقد است هدف انبیاء این بوده که انسان‌ها را از ولایت بندگان و بردگان - با معنای وسیعی که این کلمه دارد - خارج سازند و به ولایت الله نائل کنند، منتها در موضوع عید غدیر، این نکته هم وجود دارد که در باب ولایت، دو قلمرو اساسی هست: یکی قلمرو نفس انسانی است که انسان بتواند اراده الهی را بر نفس خودش ولایت بدهد و نفس خود را داخل ولایت الله کند. این، آن قدم اول و اساسی است و تا این نشود، قدم دوم هم تحقق پیدا نخواهد کرد. جانب و مرحله دوم این است که محیط زندگی را در ولایت الله داخل کند. یعنی جامعه، با ولایت الهی حرکت کند. هیچ ولایتی؛ ولایت پول، ولایت قوم و قبیله، ولایت زور، ولایت سنت‌ها و آداب و عادات غلط، نتواند مانع از ولایت الله شود و در مقابل ولایت الله عرض اندام کند (بیانات در دیدار کارگزاران نظام ۱۳۷۲/۳/۱۹) و به همین جهت در ادامه روایت می‌فرماید: «وَ مِنْ عُهُودِ عِبَادِهِ إِلَى عُهُودِهِ»؛ یعنی انسان‌ها را از پیمان‌های بندگان خارج کند و در عهد خدا وارد نماید و از تمام تعهدات و قراردادهائی که بندگان خدا با غیر خدا می‌بندند و بر اساس آن معاهدات، خود را برده و غلام و کنیز آنان می‌پندارند، و آنها را آمر و مسیطر و خود را مأمور و ذلیل و بیچاره می‌دانند، رها سازد؛ و خدایان و خدایگان دروغین را از بین برده، خدای حقیقی و واقعی را به جای آنان قرار دهد (ر.ک؛ حسینی تهرانی، ۱۴۱۱ق، ج ۳: ۲۳۷) بر این مبنا توحید، هم اعتقاد به

وحدانیت وجود خداست، هم نفی الوهیت و عظمت متعلق به بت‌ها و سنگ‌ها و چوب‌های خودساخته و انسان‌های مدعی خدایی و انسان‌هایی که اسم خدایی کردن هم نمی‌آورند، اما می‌خواهند عمل خدایی کنند (بیانات در دیدار کارگزاران نظام ۱۳۷۹/۹/۱۲) سید قطب در این جا به نکته دقیقی اشارت داشته و می‌نویسد: تقسیم فعالیت‌های انسان به عبادات و معاملات متاخر از زمان نزول قرآن بوده و بیشتر بحثی فقهی است که به خاطر رعایت جهاتی انجام گرفته است؛ اما برداشتی که از این تقسیم توسط بسیاری انجام گرفته، کاملاً ناروا و نادرست بوده است. آنها گمان کرده‌اند عبادات یعنی مواردی که بین خدا و مردم است و در نتیجه زمامش به عهده خداوند است و معاملات یعنی آنچه مربوط به روابط انسانی است و در نتیجه زمام آن از همه حیث در دست خود انسان است و این یک اشتباه گمراه‌کننده است؛ لذا وقتی به آیات امرکننده به عبادت خداوند و ناهی از عبادت غیر او رسیدند، فکر کردند همین که در قسم اول به دستورات الهی عمل کنند، مسلمان هستند و به این آیات عمل کرده‌اند؛ ولی در قسم دوم مطابق هر منهج و مکتبی عمل کنند، ربطی به مدلول این آیات و به مسلمانی آنان ندارد؛ این در حالی است که در قرآن اثری از این تفکیک نیست و مخاطبان زمان نزول قرآن هم هرگز چنین تفکیکی به ذهنشان خطور نمی‌کرد، بلکه زمان نزول این آیات در اوائل بعثت هنوز این مناسک تبعیدی واجب نشده بود و مخاطب از این آیات این را می‌فهمید که رشته تمام امور خود را به خداوند موکول کند و رشته بندگی غیر خدا را در همه امور از گردن خود بگسلد. در کلمات پیامبر(ص) هم صریحاً عبادت به پیروی و اتباع تفسیر شده است، نه صرف انجام مناسک تبعیدی؛ وانگهی اگر مراد از عبادت خدا و رویگردانی از عبادت غیر او همین مناسک تبعیدی بود که شایسته تحمل این همه زحمات و رنج‌ها و دردهای طاقت فرسا از سوی پیامبر(ص) و سایر مؤمنان در طول زمان نبود؛ آن توحید جامع و شامل همه ابعاد حیات انسانی است که شایسته است برای آن ارسال رسولان صورت گیرد، دردها و زحمات برای آن تحمل شود؛ زیرا با چنین توحیدی است که حیات بشری رونق گرفته و ارتقاء یافته و لایق انسان می‌گردد. (ر.ک؛ سید قطب، ۱۴۲۵ق، ج ۴: صص ۱۹۳۶-۱۹۳۸).

با توجه به آنچه گذشت و نیز تعریف لغوی از عبادت و تامل در روایات، این نتیجه حاصل می‌شود که عبادت دو نوع است؛ یک عبادت بالمعنی الخاص که در کتب فقهی آمده و دیگری عبادت بالمعنی العام که همان اطاعت است. تعریف مصطلح فقهی و رایج از عبادت، در مقابل معاملات قرار می‌گیرد. طبق این بیان، عبادت مصطلح دارای این دو عنصر، تنها بخش کوچکی از مفهوم عبودیت به معنای اطاعت است؛ بنابراین اگر عبادت به معنای اعم گرفته شود، مساله کاملاً عوض شده و بنا بر قول لغویان استدلال به آیات عبادت بسیار فراتر از عبادت مصطلح می‌شود.

۷. پاسخ به یک اشکال

از نظر برخی قرآن پژوهان معاصر واژه «عبادت» به معنای «اطاعت همراه با قیود و شروط» از سهام نقد مصون نیست، در نتیجه نمی‌توان عبادت را به اطاعت معنا کرد. در این دیدگاه، آنان که قائل به این معنا هستند، به موارد استعمال کلمه عبادت اشاره کرده‌اند، والا اطاعت و فرمانبرداری لازمه و یا اظهار خضوع در برابر معبود است، ولی عین آن نیست؛ زیرا اصل بر عدم مترادف معنای عبادت با اطاعت است و لغت‌شناسان دلیلی برای این مترادف نیاورده‌اند؛ به همین دلیل از یک سو عبادت در برابر استکبار، و اطاعت در برابر معصیت قرار دارد. نیز اطاعت برای غیر خدا به اذن او رواست؛ اما عبادت برای غیر خدا به هیچ روی جایز نیست، افزون بر آن، شرک در اطاعت با ایمان قابل جمع است؛ اما ایمان با شرک در عبادت قابل جمع نیست (ر.ک؛ نجارزادگان، ۱۴۰۰: ۲۷۷) هرچند واژه «عبادت» در بیان روایات به نوعی توسعه یافته و بر معنای اطاعت حمل شده، اما ظاهراً در فرهنگ قرآن نمی‌توان این توسعه را اثبات کرد (ر.ک؛ همان: ۳۲۷).

نظر به اینکه این بحث بحثی مبنایی و بنیادی در تحقیق پیش روست، در نقد ادعای فوق گفتنی است:

اولاً چنانکه گذشت، چندین لغتنامه معتبر عربی، واژه عبادت را به اطاعت معنا کرده‌اند؛ هرچند که این دو کلمه از دو ریشه و ماده متفاوت از هم مشتق شده‌اند. روایات تفسیری نیز دقیقاً همین معنا را بیان کرده‌اند که با معنای لغوی سازگار است؛ این شاهدهی است بر اینکه

مراد جدی و استعمالی از واژه عبادت در آیات مورد استشهاد در این تحقیق، می‌تواند معنای اطاعت باشد؛ پس این که گفته شود استعمال عبادت به معنای اطاعت در قرآن وجود ندارد و صرفاً در روایات است که عبادت به معنای اطاعت به کار رفته درست نیست، زیرا وجود روایات تفسیری ذیل آیاتی که گذشت دقیقاً ناقض این نوع نگاه است. ثانیاً حتی اگر اصل بر عدم مترادف واژگان «عبادت» و «اطاعت» باشد، در بحث مترادف، قول لغوی حجت، و ناقض اصل است؛ بنابراین ما نیز به تبع روایات و برخی از مفسران معتقدیم که در آیات فراوانی واژه «عبادت» به معنای «اطاعت» به کار رفته است؛ بر این اساس عبادت قرآنی در شکل عام و به معنای اطاعت، همه افعال فردی و اجتماعی انسان را در بر می‌گیرد و در همه عرصه‌های زندگی حضور دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

براساس یافته‌های این تحقیق، مطابق صریح آیات قرآن، شعار مشترک تمام پیامبران الهی، لا اله الا الله و توحید، دو بعد نفی و اثباتی دارد و معنای توحید اجتماعی در دو حیث نفی یعنی: نفی عبودیت از غیر الله و قراردادن تمام خواسته‌ها و اعمال و رفتار مطابق با اوامر و نواهی الهی، و ایجابی یعنی پذیرش ربوبیت الهی در تمام عالم هستی و تدبیر امور، قابل تبیین است. لکن بعد اجتماعی توحید کمتر مورد توجه مفسران قرار گرفته، اما با تتبع در آرای آنان روشن شد که مفسران تیزبینی متوجه این نکته شده و آن را بخوبی تبیین نموده‌اند؛ چنانکه روشن شد روایات تفسیری و مرتبط با آیات توحید هم این نگاه را تأیید نموده‌اند؛ بر این اساس مقام تشریح در حوزه زیست اجتماعی و مقام عمل در این حوزه، قلمرو توحید اجتماعی است و چنان که عمل فردی انسان باید منطبق با دستورات خداوند باشد، در حوزه زیست اجتماعی هم صرفاً باید از خداوند اطاعت نمود براساس خوانش اجتماعی از توحید هیچ اراده‌ای غیر از اراده خداوند نباید رشته امور زندگی انسان را به عهده بگیرد. این امر بر اساس تحلیل معنای لغوی عبادت و گسترده‌تر دیدن چارچوب مفهومی آن مبتنی بر فرهنگ قرآنی حاصل می‌شود. در این بسط معنایی، هرگونه اطاعت مطلق و بی‌چون و چرا و سپردن سررشته زندگی به غیر خدا نیز مصداق شرک به شمار

می‌آید که از قضا پرهیز از آن مورد تاکید فراوان قرآن است. این تحلیل از توحید معنایی جدید از عبادت و معبود به دست می‌دهد. طبق این مبنا اگر معتقد به خدا، در دل معتقد باشد ولی در عمل مطیع غیر خدا و فرمانبر دیگران باشد، موحد واقعی نیست. همچنین روشن شد مفاد عبودیت و شرک در آیات شامل اطاعت هم می‌شود و اصطلاح فقهی عبادت اخص از این مفهوم است و آثار اخص بر اعم بار نمی‌شود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mohammad Arab Salehi
Farideh Pishvaei

<https://orcid.org/0000-0002-0343-4002>

<https://orcid.org/0000-0002-8273-343X>

منابع

ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۸ق.). *التوحید*. محقق / مصحح: حسینی. هاشم. چ اول. قم: جامعه مدرسین.

ابن شهر آشوب. (۱۳۷۵ق.). *مناقب آل ابی طالب*. بی‌جا. نجف: المطبعة الحیدریه.
ابن شعبه حرانی، حسن بن علی. (۱۴۰۴ق.). *تحف العقول عن آل الرسول*. چ دوم. قم: جامعه مدرسین.

ابن فارس، احمد بن فارس. (۱۴۰۴ق.). *معجم مقاییس اللغة*. ۶ جلد. چ اول. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی بکر. (۱۴۱۰ق.). *تفسیر القرآن الکریم المعروف بالتفسیر القیم*. چ اول: بیروت: دار و مکتبه الهلال.

ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق.). *لسان العرب*. چ سوم. بیروت: دار صادر.
ابن عجبیه، احمد. (۱۴۱۹ق.). *البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید*. تحقیق: احمد عبدالله قرشی
ارسلان. چ اول. قاهره: حسن عباس زکی.

استرآبادی، علی. (۱۴۰۹ق.). *تأویل الآيات الظاهرة فی فضائل العتره الطاهره*. قم: جامعه مدرسین
فی الحوزة العلمیه. چ اول. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ق.). *المحاسن*. محقق / مصحح: جلال الدین محدث. چ دوم.
قم: دارالکتب الاسلامیه.

بزرگیان، امین. (۱۳۸۱). *دین، معنویت و انسان مدرن*. ماهنامه آفتاب. ش ۱۷. تیر و مرداد. ص ۷۶-
۷۹.

پورعباس، محمد. (۱۳۹۸). «*توحید اجتماعی و نقش آن در تمدن سازی نوین اسلامی*». استاد
راهنما: محمدرضا ابراهیم نژاد استاد مشاور: علی کربلایی پازوکی استاد مشاور: حسام‌الدین
خلعتبری لیماکی. دانشگاه علامه طباطبائی. دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
_____ (۱۳۹۸). «*بررسی و تحلیل انتقادی دیدگاه شریعتی در باب توحید اجتماعی*».

اندیشه نوین دینی. ش ۵۹. صص ۱۰۳-۱۱۶.

پورعباس، محمد و محمدرضا ابراهیم نژاد. (۱۳۹۸). «*دکترین «توحید اجتماعی» اندیشه‌ای بنیادین
در تکامل هندسه توحیدی و تعالی معنوی موحدان*». پژوهشهای عقلی نوین. ش ۷.

صص ۱۱۷-۱۴۰.

تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ق.). *تفسیر التستری*. چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه. منشورات محمد علی بیضون.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). *تفسیر تسنیم*. چ هشتم. ج ۱. قم: اسراء.

_____ . (۱۳۸۹). *تفسیر تسنیم*. چ ششم. ج ۲. قم: اسراء.

_____ . (۱۳۸۷). *تفسیر موضوعی قرآن کریم؛ توحید در قرآن*. تنظیم: حیدرعلی ایوبی و حسین شفیعی. چ چهارم. قم: اسراء.

جوهری، اسماعیل بن حماد. (۱۳۷۶ق.). *الصحاح: تاج اللغة و صحاح العربیه*. چ اول. بیروت: دارالعلم للملایین.

حسینی تهرانی، محمدحسین. (۱۴۱۱ق.). *ولایت فقیه در حکومت اسلام*. تنظیم محسن سعیدیان و محمدحسین راجی. چ دوم. مشهد: علامه طباطبائی.

حیدری، محمد. (۱۳۸۱). *معجم الأفعال المتداولة و مواطن استعمالها*. چ اول. قم: مرکز العالمی للدراسات الاسلامیه.

خازن، علی بن محمد. (۱۴۱۵ق.). *تفسیر الخازن المسمى لباب التأویل فی معانی التنزیل*. چ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه. منشورات محمد علی بیضون.

خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۹۲). *طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن*. چ سی و چهارم. قم: صهباء.

_____ . (۱۳۵۶). *روح توحید نفی عبودیت خدا. دیدگاه توحیدی (مجموعه مقالات)*. به

کوشش مصطفی ایزدی و قاسم مسکوب. چ اول. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۵۲). *لغتنامه دهخدا*. تهران: دانشگاه تهران.

دیلمی، حسن بن محمد. (۱۴۱۲ق.). *إرشاد القلوب إلى الصواب*. چ اول. قم: الشریف الرضی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۳۶۹). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و*

ادبی قرآن. مترجم غلامرضا خسروی حسینی. چ اول. تهران: مرتضوی

زیبیدی، محمدبن محمد. (۱۴۱۴ق.). *تاج العروس من جواهر القاموس*. محقق / مصحح: علی شیری.

چ اول. بیروت: دارالفکر.

سعدی، ابوجیب. (۱۴۰۸ق.). *القاموس الفقهی لغه و اصطلاحا*. چاپ دوم. دمشق: دارالفکر.

سید قطب. (۱۴۲۵ق.). *فی ظلال القرآن*. چ سی و پنجم. بیروت: دار الشروق.

- مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و...؛ عرب صالحی و پیشوایی | ۳۳
- شنقیطی، محمدامین. (۱۴۲۷ق.). *أضواء البيان في إيضاح القرآن بالقرآن*. چ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه. منشورات محمدعلی بیضون.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. (۱۳۹۰ق.). *المیزان فی تفسیر القرآن*. چ دوم. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۳۷۵). *مجمع‌البحرین*. محقق / مصحح: احمد حسینی اشکوری. چ سوم. تهران: مرتضوی.
- عرب صالحی، محمد و پیشوایی. فریده. (۱۴۰۱). تحلیل معنای «توحید اجتماعی» از رهگذر تبیین مؤلفه‌های آن در قرآن با تأکید بر اندیشه‌های آیت‌الله خامنه‌ای (دامت برکاته). *مطالعات تفسیری و معناشناختی قرآنی*. ش ۸. ص ۲۵-۵۰.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب. (۱۴۱۵ق.). *القاموس المحیط*. چ اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فیض کاشانی، محمدمحسن بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ق.). *تفسیر الصافی*. چ دوم. تهران: مکتبه الصدر.
- فضل‌الله، سیدمحمدحسین. (۱۴۱۹ق.). *من وحی القرآن*. چ اول. بیروت: دارالملاک.
- فیومی، احمدبن محمد. (۱۴۱۴ق.). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی*. چ دوم. قم: مؤسسه دارالهجره.
- قرشی بنابی، علی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. چ ششم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قمی، علی بن ابراهیم. (۱۴۰۴ق.). *تفسیر القمی*. چ سوم. قم: دارالکتاب.
- قندوزی، سلیمان بن ابراهیم. (بی تا). *ینایع الموده*. چ اول. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- کراچکی، ابی الفتح محمدبن علی. (۱۴۰۵ق.). *کنزالفوائد*. تحقیق و تعلیق شیخ عبدالله نعمه. بیروت: دارالاضواء.
- کلینی، محمدبن یعقوب. (۱۴۰۷ق.). *الکافی*. تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. چ چهارم. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- کوفی، فرات بن ابراهیم. (۱۴۱۰ق.). *تفسیر فرات الکوفی*. چ اول. تهران: وزارت الثقافة و الإرشاد الإسلامی. مؤسسه الطبع و النشر.
- مهنا، عبدالله علی. (۱۴۱۳ق.). *لسان اللسان*. چ اول. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- نائینی، محمدحسین. (بی تا). *تنبیه الامه و تنزیه المله*. تصحیح و تحقیق جواد ورعی. قم: مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البیت (ع).

نजारزادگان، فتح‌الله. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی آموزه توحید و شرک از دیدگاه مفسران فریقین. چ اول. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه. سمت.

پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار مقام معظم رهبری <https://farsi.khamenei.ir>

References [In Persian]

- Arab Salehi, Muhammad and Pishwai. Farideh (2021). Analysis of the meaning of "social monotheism" through the explanation of its components in the Qur'an with an emphasis on the thoughts of Ayatollah Khamenei (Damat Barakate). *Interpretive and Semantic Studies of Quranic Miftah*. Sh8. pp. 25-50. [In Persian]
- Barqi, Ahmad bin Muhammad bin Khalid. (1992) *Al-Mahasen. Researcher/Editor: Jalaluddin Muhaddith*. What is the second Qom: Darul Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Bozorgian, Amin. (2002). *Religion, spirituality and modern man*. Aftab Monthly 17. July and August pp. 76-79. [In Persian]
- Dehkhoda, Ali Akbar. (1973). *Dehkhoda dictionary*. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Dailami, Hasan bin Mohammad. (1991). *Irshad al-qulub to al-sawab*. first ed. Qom: Al-Sharif al-Radi. [In Persian]
- Estrabadi, Ali. (1988). *The interpretation of the verses of Al-Zahira in the virtues of Al-Utra al-Tahirah*. Qom: Jamaat al-Madrasin in Al-Hawza Al-Alamiya. first ed. Qom: Islamic Publishing House. [In Persian]
- Firozabadi, Mohammad bin Yaqoob. (1994). *The surrounding dictionary*. what first Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- Faiz Kashani, Mohammad Mohsen bin Shah Morteza. (1994) *Tafsir al-Safi*. What is the second Tehran: Sadr School. [In Persian]
- Fazlullah, Seyyed Mohammad Hossein. (1998). *I am the revelation of the Qur'an*. what first Beirut: Dar al-Mulak. [In Arabic]
- Fayoumi, Ahmad bin Mohammad. (1993) *Al-Masbah al-Munir in Gharib al-Sharh al-Kabir by Al-Rafi'i*. What is the second Qom: Dar al-Hijrah Institute. [In Persian]
- Ghandozi, Suleiman bin Ibrahim. (N.D.). *The springs of Almouda*. what first Beirut: Al-Alami Press Institute. [In Arabic]
- Hosseini Tehrani, Mohammad Hossein. (1990). *The authority of the jurist in the Islamic government*. Arranged by Mohsen Saidian and Mohammad Hossein Raji. What is the second Mashhad: Allameh Tabatabayi. [In Persian]
- Heydari, Mohammad. (2002). *Dictionary of common verbs and usages*. Ch I: Qom: The International Center for Islamic Studies. [In Persian]

- Ibn Babawieh, Muhammad bin Ali. (2019). *Al-Tawhid*. Researcher/Editor: Hosseini. Hashem. First ed. Qom: Society of teachers. [In Persian]
- Ibn Shahr Chaoshub. (1996). *Manaqib Al Abi Talib*. No one Najaf: al-Mattaba al-Haydriya. [In Arabic]
- Ibn-Sha'ba Harani, Hasan-bin-Ali. (1983). *Tahf al-Aqool from the Messenger of Allah*. What is the second Qom: Society of Teachers. [In Persian]
- Ibn Faris, Ahmad Ibn Faris. (1983). *The dictionary of linguistic comparisons*. 6 volumes. first ed. Qom: Islamic Islamic School. [In Persian]
- Ibn Qayyim Joziyeh, Muhammad Ibn Abi Bakr. (1989). *Tafsir al-Qur'an, known as Tafsir al-Qayyim*. Chapter 1: Beirut: Al-Hilal Library. [In Arabic]
- Ibn-Manzoor, Muhammad-bin Makram. (1993). *Arabic language*. Third ed. Beirut: Dar Sader. [In Arabic]
- Ibn Ajibah, Ahmad. (1998). *Bahr al-Madid in Tafsir al-Qur'an al-Majid*. Researcher: Ahmad Abdullah Qurashi Arsalan. first edition. Cairo: Hassan Abbas Zaki. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdullah. (2009). *Tafsir Tasnim What is the eighth C1*. Qom: Israa. [In Persian]
- _____. (2010). *Tafsir Tasnim What is the sixth C2*. Qom: Israa. [In Persian]
- _____. (2008). *Thematic interpretation of the Holy Quran; Monotheism in the Qur'an*. Arranged by: Heydar Ali Ayubi and Hossein Shafi'i. The fourth Qom: Israa. [In Persian]
- Johari, Ismail bin Hammad. (1997). *Sahaha: Taj al-Lagheh and Sahaha al-Arabiyyah*. first ed. Beirut: Dar al-Alam for millions. [In Arabic]
- Khazan, Ali Ibn Muhammad. (1994). *Tafsir al-Khazan al-Masimi, labab al-ta'awil, in the meanings of al-Tanzir*. what first Beirut: Dar al-Kutub al-Alamieh. Mohammad Ali Beyzoon's leaflets. [In Arabic]
- Khamenei, Seyyed Ali. (2012) *The outline of Islamic thought in the Qur'an*. The thirty-fourth Qom: Sohba. [In Persian]
- _____. (1977). *The spirit of monotheism negates the worship of God*. Monotheistic view (collection of articles). by the efforts of Mustafa Ezadi and Qasim Moskob. what first Tehran: Farhang Islamic Publishing House. [In Persian]
- Karajki, Abi al-Fath Mohammad bin Ali. (1984). *Kanzal benefits. Investigation and suspension of Sheikh Abdullah Nameh*. Beirut: Dar al-Azwa. [In Arabic]
- Kilini, Mohammad bin Yaqoob. (1986). *Al-Kafi*. Research: Ali Akbar Ghafari and Mohammad Akhundi. Ch. 4. Tehran: Darul Kitab al-Islamiya. [In Persian]

- Kufi, Firat bin Ibrahim. (1989). *Tafsir of Firat al-Kufi*. what first Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. Al-Tabb and Al-Nashar Foundation. [In Arabic]
- Mehna, Abdullah Ali. (1992). *Word of mouth*. first ed. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic]
- Naeini, Mohammad Hossein. (N.D.). *Punishment of the nation and the punishment of the nation*. Correction and research of Javad Varej. Qom: Research and Publishing Institute of Ahl al-Bayt (AS). [In Persian]
- Najarzadegan, Fethullah. (2020). *A comparative study of the doctrine of monotheism and polytheism from the point of view of Fariqin commentators*. what first Qom: University and District Research Institute. Samt. [In Persian]
- Pour Abbas, Mohammad. (2018). "*Social monotheism and its role in modern Islamic civilization*". Supervisor: Mohammadreza Ebrahimnejad, Adviser: Ali Karbalai Pazuki, Adviser: Hossamuddin Khaltabari Limaki. Allameh Tabatabai University. Faculty of Theology and Islamic Studies. [In Persian]
- _____. (2018). "Review and critical analysis of Shariati's view on social monotheism". *New religious thought*. Sh59. pp. 103-116. [In Persian]
- Pour Abbas, Mohammad and Mohammad Reza Ibrahim Nejad. (2018). "The doctrine of "social monotheism" is a fundamental thought in the evolution of monotheistic geometry and the spiritual excellence of monotheists". *New intellectual researches*. Sh7. pp. 117-140. [In Persian]
- Qureshi Bonabi, Ali Akbar. (1992). *Quran dictionary*. sixth ed. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. [In Persian]
- Qomi, Ali Ibn Ibrahim. (1983). *Tafsir al-Qami*. What is the third Qom: Daral Kitab. [In Persian]
- Ragheb Esfahani, Hussein Bin Mohammad. (1990). *Translation and research of the vocabulary of the words of the Qur'an with the literal and literary interpretation of the Qur'an*. Translated by Gholamreza Khosravi Hosseini. what first Tehran: Mortazavi. [In Persian]
- Saadi, Abu Jib. (1988). *Al-Qamoos al-Fiqhi language and terms*. Second edition. Damascus: Dar al-Fakr. [In Arabic]
- Seyed Qutb (2004). *In the shadows of the Qur'an*. The thirty-fifth Beirut: Dar al-Sharouq. [In Arabic]
- Shenqiiti, Mohammad Amin. (2006). *The lights of the explanation in explaining the Qur'an with the Qur'an*. what first Beirut: Dar al-Kutub Al-Alamiya. The pamphlets of Mohammad Ali Beizun. [In Arabic]

- Testari, Sahl bin Abdullah. (2002). *Tafsir al-Tastri*. First Edition. Beirut: Dar al-Kutub al-Alamieh. Mohammad Ali Beyzoon's leaflets. [In Arabic]
- Tabatabayi, Seyyed Mohammad Hossein. (2011). *Al-Mizan in Tafsir al-Qur'an*. What is the second Beirut: Al-Alami Institute for Press. [In Arabic]
- Tarihi, Fakhr al-Din bin Muhammad. (1996). *Assembly of Bahrain*. Researcher/Editor: Ahmad Hosseini Ashkouri. The third Tehran: Mortazavi. [In Persian]
- Zubaydi, Muhammad bin Muhammad. (1993). *My bridal crown is the jewel of al-Qamoos*. Researcher/corrector: Ali Shiri. what first Beirut: Dar al-Fekr. [In Arabic]

استناد به این مقاله: عرب صالحی، محمد، پیشوایی، فریده. (۱۴۰۲). مؤلفه‌های توحید اجتماعی از دیدگاه مفسران فریقین و روایات و نسبت‌سنجی آن با واژه «عبادت»، فصلنامه علمی پژوهش‌نامه معارف قرآنی، ۱۴(۵۴)، ۱-۳۷.

DOI: 10.22054/rjqk.2023.74465.2837

Quranic Knowledge Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.